

⁴⁷ Новгородская первая летопись ... – С.109.

⁴⁸ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традициях // От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посв. Я.Н.Щапову. – Москва, 2005. – С.95.

⁴⁹ Повесть временных лет. – С.20.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Халанский М.К. Указ. соч.; Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. – 1925. – Т.29.

⁵² Orvar-Odds saga / Ed. R.C.Boer. – Leiden, 1888. Див.: Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя от коня. – С.95–96.

⁵³ Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С.185–193.

⁵⁴ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.174, 179.

⁵⁵ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня». – С.95–108.

⁵⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.110–114.

⁵⁷ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня». – С.108.

⁵⁸ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С.179.

The research of the mysterious figure of the Rus' prince Oleh, whose image was interlaced in chronicles from talks and legends. By all his legendary Oleh was the historical person, the first recognized Rus' prince.

О.М.Дзюба *

ЧИ ПИСАВ ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ЛИСТИ МОТРИ КОЧУБЕЇВНІ?

На підставі аналізу документів слідчої справи з приводу доносу генерального судді В.Л.Кочубея на гетьмана І.С.Мазепу та порівняння їх з іншими джерелами ставиться під сумнів автентичність відомих у літературі інтимних послань Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни.

Постать гетьмана Івана Степановича Мазепи оповита легендами та міфами, які супроводжували його протягом цілого життя. Уже це свідчить про непересічність та особливу харизму, властиву цій людині. Сучасники відзначали тонкий розум, високу освіченість, гарні манери, шarm, який забезпечував І.Мазепі успіх у жінок. Французький дипломат у Варшаві Франціс Бонак у 1707 р. писав: «Як я чув від пані воєводи (Сенявської – О.Д.), гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїми чарами жінок, як хоче цього»¹.

Протягом століть легенди про любовні пригоди гетьмана надихали багатьох поетів, композиторів, художників, у тому числі Байрона, Пушкіна, Чайковського, Ліста та ін. Останньою його романтичною пригодою, чи то палким коханням, як це відклалося в літературі, було почуття до власної хрещениці Мотрі, дочки генерального писаря, а потім судді, який був поряд із І.Мазепою протягом багатьох років, Василя Леонтієвича Кочубея. Про цей роман стало відомо з доносу В.Кочубея на І.Мазепу 1708 р., де поряд зі свідченнями про зносини гетьмана з польським королем та його наміри вийти з-під протекції московського царя Петра I, були надані й листи чи любовні записки до молодой Мотрі, що могли б компрометувати українського володаря, представляючи його як людину, для якої

* Дзюба Олена Миколаївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

не існує усталених моральних норм, а, відтак, здатну на будь-які непривабливі вчинки, у тому числі й зраду.

В.Кочубей повідомляв цареві, що гетьман звабив його доньку, яка втекла до нього з дому своїх батьків. Події, як видно з матеріалів справи, мали місце у грудні 1704 р. Донощик писав, що «в день св. Сави прислав его М. з Бахмача рыбъ свѣжихъ чрезъ Демянка, а за тоєю оказією тотъ Демянко говорилъ Мотронѣ на самотѣ, же усиленно Панѣ жадаеть, абы для узрення кѣ нему прибыла, а обѣцуетъ 3000 червонныхъ золотихъ». Того ж дня, зазначав далі В.Кочубей, гетьман знову прислав Дем'янка, наказавши йому підмовляти Мотрону за 10 тис. червоних золотих, але вона відмовилася. Тоді «тотъ хлопецъ словомъ Пана своего [просив], щобъ часть волосовъ своихъ урѣзала и послала Пану на жадање его»². За свідченням В.Кочубея, на день св. Миколая гетьман знову прислав того ж таки Дем'янка, наказавши, щоб його дочка зустрілася з ним там, де «дирка в огородѣ межи частоколомъ, противъ двора полковницкого, есть проломана, до которой дирки абы конечно вечеромъ пришла для якогось розговору»³.

В.Кочубей зазначав також що І.Мазепа зваблював його дочку «рукокопсанными грамотками ... посылая ей дары различныя, яко единой отъ наложницъ», але Мотря не відповідала взаємністю. Тоді він, як пише В.Кочубей, «преклонися ко обаянію и чародѣянію и сотвори дѣйствомъ и обаяніемъ, еже дщери моей возбѣситися и бѣгати, на отца и матеръ плевати»⁴. Імовірно для цього гетьман «бравъ сорочку еи з тѣла з потомъ килко разъ до себе. Бравъ и наместо з шії килко разъ, а для чего, тое его праведная совистъ знаетъ»⁵. Отже, почуття своєї молодшої дочки до набагато старшого І.Мазепи, якому на той час було близько 65 років, до того ж, її хрещеного батька, В.Кочубей намагався представити як зваблення за допомогою чар (за народними повір'ями, для цього використовувалися волосся та речі, які носить людина), а також різних подарунків. Якщо все це насправді мало місце, то подібний фетишизм був свідченням глибокого інтимного потягу немолодого гетьмана до юної Кочубеївни. Генеральний суддя у своєму доносі наголошував, що гетьман домагався у подружжя Кочубеїв віддати за нього Мотрю, «прельщая, устрашая, смертію прецаше», але дати свою згоду вони не могли, оскільки, як писав В.Кочубей, тоді він постав би як «законопреступный отецъ и маловѣрный христіанинъ».

Події, імовірно, розвивалися бурхливо. Мотря таки втекла з батьківського дому до гетьмана, як це видно з доносу В.Кочубея, який розпочливо подавав цю подію як таємне викрадення: «...в колоколь ударяя, да всякъ видитъ бѣдство мое. Лутче было бы ему смерти мя предати, нежели славу мою въ студъ несказанъ претворити!»⁶. Можливо, гетьман таки мав намір одружитися з набагато молодшою Мотрею, але на заваді стала церковна норма, за якою хрещений батько не міг одружитися зі своєю хрещеницею. У «Требнику» Петра Могили ця заборона трактується так: «Болшее есть духовное, нежели плотское съродство, сего ради никтоже можетъ пояти себѣ в жену сію юже отъ святаго крещенія въспріять, ниже матеръ ея или дщерь, ниже синъ его»⁷. І переступити через цю заборону Кочубеї не могли, щоб не «прославитися», ніби вони свою доньку, як писав батько, продали. Сам же гетьман, на думку дослідників, шукав можливості подолати цю перешкоду, і мав намір просити в архієреїв та грецьких патріархів дозволу на одруження⁸. Імовірно, гетьман пережив глибокий конфлікт між почуттям і честю, та, обравши честь, таки відправив Мотрю назад до батьків.

Любовні послання гетьмана до своєї коханої («листи») знаходилися у слідчій справі В.Кочубея та І.Іскри, що зберігалася в архіві Колегії іноземних справ. У літературі побутує усталений погляд щодо автентичності цих любовних записок. Уперше їх у примітках до своєї праці опублікував Д.Бантиш-Каменський⁹, пізніше – О.Бодянський¹⁰ у складі слідчої справи, пов'язаної з доносом В.Кочубея. У публікації Д.Бантиша-Каменського наведено приписку графа Головкина на

слідчій справі: «Разбирая взятые у Кочубея письма, нашли мы между прочими нѣкоторыя письма и цидулы вашего ль сіятельства (мається на увазі І.Мазепа – О.Д.) рукою, или чьею иною писанные к дочери его Кочубеевой (підкреслення – О.Д.), которые подлинныя, не переписывая и никому оных не показывая к вашему сіятельству, за печатью при сем посылаемъ»¹¹. Як бачимо, граф Головкін зазначав, що не знає, писані ці листи Мазепою, чи чиею іншою рукою, і запевняв, що вони не переписувалися й нікому не показувалися, тоді звідки взялися копії, які фігурують в опублікованій слідчій справі? Ледве чи допоможе тут аргумент відомого письменника й дослідника В.Шевчука, який вважає, що в даному разі граф просто злукавив, а листи є автентичними пам'ятками¹². У контексті даної приписки слово «подлинныя» не означає автентичні, а ті, що були у слідчій справі.

Листи чи записки, адресовані Мотрі, можна розглядати як пам'ятки інтимного епістолярного жанру, аналогів яким немає у відповідній спадщині XVIII ст., що збереглася й відома на сьогодні, тобто типологічно їх порівняти ні з чим. Обставини оприлюднення, зміст і структура, а також майже повна відсутність власне приватного листування гетьмана Івана Мазепи можуть викликати деякий сумнів в їх автентичності. Збереглося подружнє листування, коли листи написані за усталеною формою звернення та підпису, вони передають почуття щирості, вдячності, вірності «найлюбезнейших сожителей и преданнѣйших друзей», як часто підписували чоловіки та жінки свої послання. Подібно зверталися й члени подружжя один до одного, або ж, як, наприклад, відомий діяч Григорій Полетика розпочинав свої листи до дружини: «Матушка, душа моя Елена Ивановна». Із відомого на сьогодні подружнього листування лише молода дружина Петра Савича Анастасія Ханенко (дочка генерального хорунжого М.Ханенка) звернулася в листі до свого чоловіка (1753 р.) не за усталеною, а узвичаєною в побуті народною формою: «Петрусенку, серце»¹³.

Безперечно, приватні листи не призначалися для чужого ока, та все ж, імовірно, виявляти свої інтимні почуття в листах не було прийнято, тим більше, що писалися вони не завжди власноруч, особливо від жінок. Досить часто від імені адресанта листи писали домашні писарі, управителі або ж діти. Лише наприкінці XVIII ст. глибоко інтимні почуття простежуються, наприклад, у листах В.Капініста або І.Лашкевича до власних дружин. Зокрема, останній лист до своєї Анастасії розпочав словами: «Любезнѣйшій и вѣрнѣйшій другъ мой, душа жизни моей Настенька!», а завершив так: «Прощай, ангелъ мой, цѣлую тебя поминутно, мысленно, твой навѣк вѣрнѣйшій мужъ и преданнѣйшій другъ»¹⁴.

Із 12 любовних послань до Мотрі, які перебували у слідчій справі, лише двічі має місце звернення до коханої на ім'я: «Моя сердечне коханаая, наймилѣшая, найлюбезнѣйшая Мотроненько», «Моя сердечне коханаая Мотренько». Решта листів розпочинаються зверненнями «Мое серденко», «Мое сердечне коханаая», «Мое сердце коханое», зміст деяких із них можна трактувати як безособовий. Наприклад, перший лист: «Мое серденко, мой квѣте рожаной! Сердечне на тое болѣю, що надалеко одъ мене ѣдешъ, а я не могу очицъ твоихъ и личка бѣленкого видѣти; черезъ сее писмечко кланяюся и всь члонки цѣлую любезно»¹⁵.

Тобто, вони не передають жодних особистісних рис ані автора, ані адресата. У кількох із них трактуються дії гетьмана та Мотрі, які, судячи за матеріалами доносу, мали місце. Так, учинок гетьмана, коли він відіслав Мотрю до батьків, пояснюється тим, що якби він її залишив у себе, то «твои родичи по всѣмъ свѣтѣ розголосили, же взявъ у нас дочку у ночѣ квалтомъ и держить у себе мѣсто подложницѣ. Другая причина, же державши В.М.* у себе, я бымъ не могль жадною

* В.М. – очевидно, «ваша милість» чи «ваша мосць» (див.: Геращенко О. Любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни. До вивчення епістолярної стилістики початку

мѣрою витримати, да и В.М. такъ же: мусѣли бисмо изъ собою жити такъ, якъ малженство кажетъ, а потомъ пришло бы неблагословеніе од церкви и клятва, жебы намъ съ собою не жити»¹⁶. В іншому листі міститься запевнення, що «еще нѣкого на свѣтѣ не любивъ такъ. Мое бѣ тое щастѣе и радость, щобъ нехай ѣхала, да жила у мене; тилко жѣ я уваживъ, якій кінець с того можетъ бути, а зважаючи при такой злости и заедлости твоихъ родичовъ»¹⁷.

Судячи з цих любовних записок Мотрю вдома батьки сварили, особливо мати, яка її навіть біла, забороняючи і думати про гетьмана. «Чи вже перестали В.М. мучити и катовати», – ідеться в одному посланні. Або в іншому: «Коли они, проклятіи твои, тебе цураются, иди въ монастырь, а я знатиму, що на той час з В.М. чинити»¹⁸. В листах є клятва своїй обраниці, що «поки живъ буду, тебе сердечне любити и зичити всего добра не перестану, и повторе пишу, не перестану, на злость моимъ и твоимъ врагамъ».

Ідучи за змістом послань можна побачити, що почуття Мотрі швидко минули: «Вижу, же В.М. во всемъ одмѣнилася своею любовію прежнюю ку минѣ. Якъ собѣ знаешь, воля твоя, чини, що хочеш! Будешъ на потумъ того жаловати»¹⁹. Наводилися слова Мотрі, що коли вона виходила «з покою мурованого од мене, коли дадемъ тобѣ перстень діамантовій, над котрій найлѣпшого, найдорогшого у себе не маю», то запевняла його, же «хочъ сякъ, хочъ такъ будетъ, а любовь межи нами не одмѣнится»²⁰. В іншому листі нагадувалася обіцянка дівчини: «Спомни тилко на свои слова, спомни на свою присягу, спомни на свои ручки, котріє минѣ не поеднократъ давала, же мене, хочъ будешъ за мною, хочъ не будешъ, до смерти любити обѣцала»²¹. Такий перебіг подій був вигідний для Кочубеїв, адже пояснював захоплення їхньої дочки старим гетьманом лише під впливом чар. З останнім листом для Мотрі надсилався гостинець: «Книжечку й обручик діамантовій, прошу тое завдячне прийняти, а мене в любовьъ своей неотмѣнно ховати»²².

Ці записки чи листи написані з використанням образів, що мають місце у народній пісенній творчості. Як зазначає О.Геращенко, «Мазепою вживаються класичні для народних пісень епітети:» личка бѣленкого..., рученку беленкую..., краснимъ личкомъ...»; зменшено-пестливі форми: очиць..., Мотроненько..., Мотренько...; повтори синонімів: «любити й сердечне кохати; метафори»²³. Наприклад, образ «і взяв дівоньку за білу ручку»²⁴ присутній в одній з найдавніших пісень, що дійшла до нашого часу «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш». У записках до Мотрі ці образи повторюються, переходять з одного послання в інше, тобто автор користується певним кліше, запозиченим з народної пісенної творчості.

Досліджуючи стиль цих листів, О.Геращенко зазначає, що в них поєднуються елементи книжної та народно-розмовної мов, відчутний також вплив польської: «Усе це наявне і в інших епістолярних пам'ятках першої половини XVIII ст., але в Мазепиних листах відчувається ще й аромат українських пісень про кохання, що наближає їх до жанру авторської любовної лірики XVI–XVIII ст.»²⁵. Дослідниця, зіставляючи зразки польського інтимного епістолярного жанру, зокрема листи короля Яна III Собеського до дружини Марії-Казимири, пояснює наявність у листах до Мотрі Кочубеївни характерних польських запозичень «швидше схожістю образно-поетичних систем фольклору поляків та українців, ніж безпосереднім впливом польської епістолярної стилістики»²⁶.

Про польські впливи, зокрема мовні, ідеться і в дослідженні В.Московича, який також відзначає, що листи написано з використанням українського фольклору, а також образів, характерних для польської епістолярної спадщини, з якою І.Мазепа міг ознайомитися, перебуваючи при дворі польського короля.

Дослідник вважає листи автентичною пам'яткою, особливий стиль яких не можна імітувати²⁷.

В.Шевчук розклав їх на віршові рядки й стверджує, що дані листи – це «класично витриманий так званий архаїчний вірш, культивований ще в найдавнішому українському епосі (про Котигорошка, наприклад) та в тих билинних текстах, що збереглися в українській традиції»²⁸. Відтак ці листи, поряд з іншими, є пам'яткою літературної творчості гетьмана І.Мазепи, якого також традиційно вважають автором дум «Горе тій чаєчці» і «Всѣ покою щиро пригнуть», де бринить мотив єднання й спільної протидії ворогам, боротьби за «вольності». Остання представлена В.Кочубеєм як свідчення намірів Мазепи вийти з-під протекції московського царя й фігурує у слідчій справі. Іван Мазепа вважається й автором нещодавно опублікованого вірша «Старик с телом беседует». На рукописі зазначено, що це «ско-ропись XVIII в. Переписана в 1710 г. при разборе бумаг Батуринского архива и переведена на русский язык с польского в Посольском приказе М.Белецким»²⁹. Вірш написано з використанням барочних антитез, протиставлення душі тілу, прагнення тіла бути молодим тоді, коли вже пора думати про душу. Як вважає відома дослідниця Т.Таїрова-Яковлева, цей вірш «дає уявлення про ті почуття, що їх він переживав через роман із Мотрею»³⁰.

Усі ці твори, що так чи інакше можуть бути пов'язані з іменем І.Мазепи, різняться як за жанром, стилістикою, так і за мовними особливостями. Листи чи послання до Мотрі займають серед них окреме місце та найбільш відповідають усталеному у художній літературі образу гетьмана як палкого коханця. Та все ж наявні джерела однозначно не підтверджують авторство І.Мазепи. По-перше, відсутні оригінали (якщо вони насправді були). По-друге, обставини оприлюднення також викликають сумніви щодо автентичності цих пам'яток. Роман між гетьманом і Мотрею мав місце взимку 1704–1705 рр., і виходить, що листи, які компрометували їхню дочку, Кочубей продовжували зберігати до 1708 р., навіть після того, як віддали її у 1707 р. заміж за сина Василя Чуйкевича – Семена. В.Кочубей писав у своєму доносі, що 17 травня 1707 р. він звернувся до гетьмана з проханням дозволити сватання, «зобратъ людей на хлѣбъ и на соль», але гетьман не радив йому віддавати дочку заміж, казав, що «якъ будемъ зъ ляхами въ едности, тогда знаидется твоей дочкѣ женихъ з тоей стороны лядское знатній якій шляхтичъ, который твоей фортунаѣ доброю будетъ подпорою»³¹. Почувши «тіи страшніи слова, обнятый zostалъ великимъ ужасомъ ... и объявилемъ тихо той ужасъ и скорбь мою женѣ», – писав В.Кочубей. Вони вирішили на наступний день, у неділю 18 травня 1707 р., «зібравши приятелей і людей сусідських» учинити сватання й тут же обвінчати дочку з Семеном Чуйкевичем.

Т.Таїрова-Яковлева висловлює припущення, що ще влітку 1707 р. Мотря не була одружена, оскільки ієромонах Варлаам у листі від 27 липня того року з Києва до В.Кочубея свою приписку адресує «благословенной девице, панне Мотроне»³². Тут варто згадати, що в Україні траплялися випадки вінчання до весілля. Так, судячи з листа Юліани Апостол до Григорія Скорупи із запрошенням прибути на весілля її небоги Юліани Максимівни зі стародубським полковим писарем Григорієм Юркевичем, яке мало відбутися 22 квітня 1733 р., вінчалися молоді раніше весілля – 26 січня, тоді шлюб був «по церковному чиноположенію обрученіємъ и вѣнчаніємъ утвержденъ»³³. Але за усталеною традицією лише весілля узаконювало подружнє життя. Можливо, на цей час воно ще не відбулося.

Т.Таїрова-Яковлева також вважає, що про сватання Мотрі йшлося в листі миргородського полковника Д.Апостола до В.Кочубея (5 грудня 1707 р.), де перший звертається до другого «мне велце мосце пане любительний сват и благодетель» і повідомляє, що писав до генерального осавула І.Ломиковського, також «моего мосце пана свата, брата и благодетеля», із проханням одержати дозвіл від гетьмана, щоб «перед сватами побывати в Батурине», де «о потребном между нами

деле устную з его милостью моим паном розмову буду мети»³⁴. Д.Апостол був сватом В.Кочубея, оскільки його син Василь Васильович одружився із дочкою Апостола – Анастасією. Інша дочка миргородського полковника – Тетяна – була дружиною сина генерального осавула І.Ломиковського, отже вони обидва були сватами для Д.Апостола, так він до них і звертався. А мали вести якусь іншу розмову, саме наодинці, як це видно з листа. І якщо під тортурами В.Кочубей заявляв, що вони з Д.Апостолом «сзжались и говорили о сватанью», то в даному разі йшлося, імовірно, про сватання сина Федора, який одружився з дочкою В.Скоропадського*. Та й сам В.Кочубей, свідчачи на допитах про своє майно, вказував, що «кілько тысячъ пошло на двои веселѣя, перше дочцѣ, а потомъ сыну, недавно отправленныхъ, купуючи вина, и меду, и матеріи и инные рѣчи на подарки»³⁵. Співучасник доносу піп Іван Святайло також засвідчив, що зустрічався з В.Кочубеєм на весіллі в його маєтності Диканьці взимку 1708 р. Імовірно, йшлося про весілля сина Федора.

Як видно з доносу, стосунки між гетьманом І.Мазепою і родиною Кочубеїв, незважаючи на конфлікт, не були повністю розірвані. Кочубеї приймали гетьмана (хай навіть з обов'язку), з їх дочкою він мав розмови, про що писав В.Кочубей. Існує чимало легенд про подальшу долю Мотрі, зокрема, що вона збожеволіла, утопилася в ставку в Батурині, пішла в монастир³⁶ тощо. Але більшість дослідників схилиються до думки, що вона таки вийшла заміж за Семена Чуйкевича. Щодо ідентифікації ігумені Ніжинського жіночого монастиря в 1733–1736 рр. Меланії Чуйкевичівни з Мотрею Кочубей³⁷, то, можливо, у даному випадку йдеться про дружину генерального судді В.Чуйкевича, якого в 1710 р. за підтримку І.Мазепи заслали у Сибір, де він і помер, а дружина, як писав Д.Бантис-Каменський, «удалилась в монастырь в Малороссии»³⁸.

Принагідно можна сказати, що в родині Кочубеїв жінки були емоційними та пристрасними. Так, пізніше онука Василя Леонтієвича, дочка його сина полтавського полковника Василя – Ганна втекла з дому й без батьківського благословення вийшла заміж за Степана Томару. За що батьком і матір'ю (дочкою Д.Апостола) була позбавлена спадщини й «виключена з числа дітей своїх». Пізніше (12 серпня 1743 р.) у своєму заповіті він писав, що «при моей кончинѣ, понеже отхожу ко отцу своему и богу моему с желаніємъ моихъ грехов прощение реченную Анну жену Томарову за нанесенную мнѣ и женѣ моей найтягжчую печаль прощаю»³⁹, повернувши її до числа своїх дітей, хоча й «без всякого наслѣдія». Подібно вчинила і правнучка В.Л.Кочубея, дочка його внука генерального обозного Семена Васильовича – Надія, яка в 1765 р. виїхала з дому з капітаном П.Потьомкіним (із роду відомого катерининського фаворита Г.Потьомкіна) й обвінчалася з ним в Есмані⁴⁰.

В.Кочубей у своєму доносі, як уже зазначалося, вказував на «грамотки рукокописні», тобто написані гетьманом до його дочки записки. Але цікаво, що сам І.Мазепа у листі до О.Меншикова (1708 р.), виправдовуючись від звинувачень В.Кочубея, писав, що той, «будучи писарем енеральным, имѣючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокгричной болѣзни не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидавал был лживые нѣкоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою письма»⁴¹. Можливо, це визнання гетьмана про тяжку хворобу (подагра рук)⁴², було перебільшенням з огляду на небезпеку, яка йому загрожувала. Але ще у жовтні 1704 р., незадовго до бурхливих подій, перебуваючи в поході під Замостям

* О.Лазаревський вважав, що на час загибелі В.Кочубея його син Федір ще не був одружений (див.: Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII ст. // Русский архив. – 1876. – №12. – С.451). Він одружився з небогою гетьмана І.Скоропадського Анастасією Василівною Скоропадською (див.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.4. – К., 1914. – С.665).

І.Мазепа в листі до О.Меншикова просив посприяти у справі одержання дозволу Петра І на повернення його з військом додому, зазначаючи, що «под голим небом стоячи в обозах, признаюсь вашей вельможности, велми педокгричная и херокгричная болезнь от холодов и уставичних непогод докучает»⁴³. Проте один із прихильників гетьмана, а пізніше не менш завзятий адепт Петра І Феофан Прокопович писав, що Іван Мазепа «немоць себѣ и всего тѣла дряхлость притворялъ, не былъ бо воистинну такъ безсиленъ, какова являлъ себя, аки бы и стояти и сидѣти долго не могъ»⁴⁴. Але, зважаючи на вірне служіння Ф.Прокоповича Петру І, невідомо, скільки у цих словах правди.

І все ж виникає питання, чи міг гетьман власноруч писати листи Мотрі, коли навіть підписувати свої універсали та офіційні листи йому було дуже важко. Цілком можливо, що любовні послання були написані кимось іншим на замовлення Кочубеїв, а про деякі деталі стосунків Мотрі з гетьманом вони могли дізнатися з її слів. Тим більше, що листи до Мотрі в контексті інших матеріалів слідчої справи справляють таке враження, нібито вони взяті з одного джерела. Читаючи справу доносу В.Кочубея на І.Мазепу, можна помітити наявність подібних сюжетів, повтори певних словосполучень, відмінності у мові та стилі окремих документів, зокрема тих, що безпосередньо були звернені до Петра І. Так, повторюється одна фраза, яка зустрічається в доносі Кочубея, коли він розповідає про зустріч І.Мазепи з ректором Вінницького єзуїтського колегіуму Зеленським, яка відбувалася в Києво-Печерському монастирі – «в столовой и в мурованой избѣ»⁴⁵. У листах до Мотрі також зустрічаємо – «в моем мурованом покое». Можливо, це усталене словосполучення, яке досить часто вживалося, або ж було використане однією й тією ж особою.

Документи, що їх представляв В.Кочубей, були написані як ним, так і іншими, про що свідчили два писарі – П.Колчицький та Григорій Глуховець, які супроводжували його в поїзді до Смоленська. Вони служили у В.Кочубея й були його довіреними особами. На допиті Колчицький засвідчив, що в дорозі В.Кочубей давав йому «писать съ своей и съ иныхъ рукъ»⁴⁶, переправляв написане і змушував його переписувати. Григорій Глуховець також твердив, що В.Кочубей «заставлялъ его писать съ своей руки письма в доношение, приказывая ему, чтобъ у нихъ было то тайно, и ни кому бъ не сказывали»⁴⁷. Можливо, вони переписували також і написані чиеюсь рукою любовні листи.

Відповісти на це питання однозначно неможливо. Відсутність оригіналів, прочитання листів у контексті справи, де вони фігурують як докази аморальності гетьмана, а також використання в них певних кліше, запозичених із народної пісенної творчості наштотує на думку, що, можливо, вони таки не належали І.Мазепі. Безперечно, зміст листів несе інформацію про події, які мали місце в Батурині взимку 1704–1705 рр. Водночас вони передають глибоку неприязнь гетьмана до Кочубеїв, особливо до дружини Василя – Любові. Ця неприязнь яскраво виражена і в листі І.Мазепи до В.Кочубея, який також фігурує у справі. Гетьман радить тому приборкати свою «гордую, велерѣчивую жену», закидає йому, що протягом шістнадцяти років «процалося и пробачалося великимъ и многимъ вашим смерти годнымъ проступкамъ»⁴⁸. Він відкидає всі звинувачення «о якомось блудѣ, того я не знаю и не разумѣю, хибя сам блудишь, коли жонки слушаеш»⁴⁹. І таке ставлення могло б спонукати Кочубеїв помститися гетьману також і любовними записками. Якщо йти за припискою графа Головкина, то листи нікому не показувалися і не переписувалися. Можливо й справді граф «злукавив», і ці листи були переписані й залишилися у слідчій справі. Коли ж із них таки були зроблені копії, то чи з оригіналу послань І.Мазепи? Адже Головін зазначав, що не знає, рукою гетьмана чи когось іншого вони написані. Тим більше, що з приписки графа не проглядається їх зміст. Але все це лише припущення, які можуть наштотувати на подальші дослідження. Проте, згадані любовні запис-

ки, – належали вони гетьману, чи ні, – можуть свідчити про тонкі нюанси інтимних почуттів освіченої людини початку XVIII ст.

Таким чином, при відсутності оригіналів листів та враховуючи обставини їх оприлюднення, а також відомі факти приватного життя гетьмана Івана Мазепи можна поставити під сумнів його авторство. У деяких з них ідеться про конкретні події, інші ж є певним кліше, в якому використано образи, властиві українській і, до певної міри, польській народній пісенній творчості.

¹ Цит. за.: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – С.12.

² Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн.1, отд.2. – Москва, 1859. – С.130.

³ Там же.

⁴ Там же. – С.126.

⁵ Там же.

⁶ Там же. – С.125.

⁷ Требник митрополита Петра Могили. – К., 1996 (репринтне перевид.: К., 1646). – Т.1. – С.386.

⁸ *Павленко С.* Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С.173

⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч.3: От избрания Мазепы до уничтожения гетьманства. – Москва, 1830.

¹⁰ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.II: 1691–1722 // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн.1. – Москва, 1859.

¹¹ *Бантыш-Каменский Д.* Указ. соч. – С.35.

¹² *Шевчук В.* Просвічений володар. – К., 2006. – С.344.

¹³ Приватні листи XVIII ст. – К., 1987. – С.123.

¹⁴ Киевская старина. – 1896. – Т.53. – С.148–149.

¹⁵ Чтения... – С.127.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. – С.128.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – С.129.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Там же. – С.130.

²³ *Геращенко О.* Любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни. До вивчення епістолярної стилістики початку XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т.3. – Х., 1994. – С.128.

²⁴ Хрестоматія давньої української літератури до кінця XVIII ст. – К., 1967. – С.179.

²⁵ *Геращенко О.* Указ. праця. – С.134.

²⁶ Там само. – С.135.

²⁷ *Moskovich W.* Hetman Ivan Mazepa's Love Letters // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. – Alessandria, 2004. – P.566.

²⁸ *Шевчук В.* Указ. праця. – С.345.

²⁹ *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Мотря Кочубей и её роман с гетманом Иваном Мазепой // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – №1/2. – Санкт-Петербург, 2007. – С.104.

³⁰ Там же. – С.103.

³¹ Чтения... – С.101.

³² *Таїрова-Яковлева Т.Г.* До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 2008. – №3. – С.204.

³³ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С.208.

³⁴ *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Указ. праця. – С.205.

³⁵ Чтения... – С.142.

³⁶ Див.: *Кішик В.* До проблеми ідентифікації поховання Мотрі Кочубей // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип.12. – К., 2001. – С.383.

- ³⁷ Павленко С. Указ. праця. – С.177.
³⁸ Бантыш-Каменский Д. Указ. соч. – С.52.
³⁹ Российский государственный архив древних актов. – Ф.1445. – Оп.1. – Д.2. – Л.5.
⁴⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.II. – Москва, 1859. – С.400.
⁴¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – С.293.
⁴² Див.: Рот О. Клиническая терминология. В переработке и с дополнениями д-ра мед. Я.Б.Эйгера. – Москва; Ленинград, 1930. – С.559.
⁴³ Гетман Іван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.І: 1687–1705 гг. – Санкт-Петербург, 2007. – С.154.
⁴⁴ История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии. – Санкт-Петербург, 1773. – С.157.
⁴⁵ Чтения... – С.102.
⁴⁶ Там же. – С.121.
⁴⁷ Там же.
⁴⁸ Чтения... – С.131.
⁴⁹ Там же. – С.132.

On the base of analyzed documents of evidence affair on the occasion of delation of the general judge V.L.Kochubei on hetman I.S.Mazepa in comparison their with other sources, it's throw doubts on authenticity of the well-known in literature intimate letters of Ivan Mazepa to Motria Kochubei.

І.О.Гуржій*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ КИЇВСЬКИХ КУПЦІВ ХІХ ст.

У статті на тлі суспільно-політичного й економічного розвитку міста Києва досліджено основні аспекти повсякденного життя купців у ХІХ ст. Проаналізовано соціокультурні явища, які впливали на їх побут і звичай. Показано впливи національних та іноетнічних факторів на формування самосвідомості, способів проведення дозвілля, моду тощо.

Повсякденна історія купців, з їх малими та великими життєвими проблемами, найтіснішим чином була пов'язана з розвитком міста: суспільно-політичними й економічними зрушеннями в ньому, загальними здобутками у сферах культури та науки, а також різними матеріальними негараздами, стихійними лихами, епідеміями тощо. Власне «обличчя» Києва на межі ХVІІІ і ХІХ ст. визначала наявність у ньому Києво-Печерської лаври, 26 кам'яних і 20 дерев'яних церков, 29 монастирів і прибудов навколо них, 18 публічних установ, 12 цегляних і 3672 приватних дерев'яних будинки (із них на Подолі – 2068, на Печерську – 1098, у Старому місті 506 (1797 р.)). Кількість мешканців періодично помітно змінювалася, що залежало від проведення ярмарків, масових захворювань і смертності людей, паводків, пожеж та ін. Так, протягом 1796–1800 рр. у трьох частинах Києва чисельність городян становила від 19 до 30 тис. осіб. Великий приріст населення спричинило перенесення сюди з м. Дубно Хрещенського ярмарку (1797 р.), на який щорічно почали з'їжджатися до 5 тис. дворян, купців, міщан та ін., що укладали у так званому Контрактовому будинку торгові угоди на досить значні суми¹.

Проте, навіть певне економічне «пожвавлення» в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. мало чим змінило умови існування основної маси городян. «Немає будин-

* Гуржій Іванна Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ).